

РОГОЖА

Марія Миколаївна,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

rohozhamm@ukr.net

(м. Умань)

**УКРАЇНСЬКИЙ ОРНІТОЛОГ, ЗООГЕОГРАФ, ПРИРОДОЗНАВЕЦЬ ТА
ПРИРОДООХОРОНЕЦЬ М.І. ГАВРИЛЕНКО (1888–1917):**

ДОСВІД СТВОРЕННЯ ПРОСОПОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТА

У статті показано досвід створення соціального портрета відомого українського орнітолога, зоогеографа, природознавця та природоохоронця Миколи Івановича Гавриленка (1889–1971) засобами спеціальної історичної дисципліни – просопографії. Теоретико-методологічні засади української просопографії обґрунтував видатний вчений-історик Я. Дашкевич (1926–2010), сформувавши уявлення про просопографію як вищий рівень біографістики. Досвід формування соціального портрета Миколи Гавриленка напрацьовано на основі засадничих уявлень Я. Дашкевича, найпершим з них – особистісний аспект становлення та розвитку вченого-зоолога й природознавця, який забезпечений родиною, викладачами реального училища та професорами Харківського університету. Другим став етно-і релігіопсихологічний аспект – народження дитини в православному середовищі, що забезпечило йому виховання та формування системи цінностей в україномовному середовищі. Третій аспект – громадське служіння громаді Полтави та Полтавщини в контексті заповідання природоохоронних територій. Четвертий стосувався його фактичної аполітичності, нарешті, п'ятий окреслив найвагомніше – його творчу наукову роботу.

Ключові слова: *просопографія, соціальний портрет, Микола Гавриленко, багатоаспектність становлення, розвиток особистості, наука.*

UKRAINIAN ORNITHOLOGIST, ZOOGEOGRAPHERS, NATURALIST AND ENVIRONMENTALIST M.I. HAVRYLENKO (1888–1917): THE EXPERIENCE OF CREATING A PROSOPOGRAFIC PORTRAIT

The article shows the experience of creating a social portrait of the famous Ukrainian ornithologist, zoogeographer, naturalist and environmentalists Mykola Ivanovych Havrylenko (1889–1971) by means of special historical disciplines – prosopography. Theoretical and methodological foundations of the Ukrainian prosopography substantiated an outstanding scientist and historian Y. Dashkevych (1926–2010), forming the idea of prosopography as the highest level of biographicity. The experience of formation of a social portrait of Mykola Havrylenko is based on the basic of the fundamental ideas of Y. Dashkevych, first-ever of them – the personal aspect of formation and development of the scientist-zoologist and naturalist, who is provided by the family, teachers of the real school and professors of the Kharkiv University. The second was ethnic and religious-psychological aspect – the birth of a child in the Orthodox environment, which provided him the education and formation of system of values in Ukrainian-speaking environment. The third aspect – public service to the community of Poltava and Poltava region in the context of testament of nature protected areas. The fourth touched his actual apolitical, finally, the fifth outlined the most powerful – his creative scientific work.

Key words: *prosopography, social portrait, Mykola Havrylenko, multidimensional formation, personality development, science.*

УКРАИНСКИЙ ОРНИТОЛОГ, ЗООГЕОГРАФ, ЕСТЕСТВОИСПЫТТЕЛЬ И ПРИРОДООХРАНИТЕЛЬ Н.И. ГАВРИЛЕНКО (1889–1971): ОПЫТ СОЗДАНИЯ ПРОСОПОГРАФИЧЕСКОГО ПОРТРЕТА

В статье показан опыт создания социального портрета известного украинского орнитолога, зоогеографа, естествоиспытателя и природоохранника Николая Ивановича Гавриленко (1889–1971) средствами специальной исторической дисциплины – просопографии. Теоретико-методологические основы украинской просопографии обосновал выдающийся ученый-историк Я. Дашкевич (1926–1910), сформировав видение просопографии как высшей формы биографистики. Опыт формирования социального портрета Николая Гавриленко наработан на представлениях Я. Дашкевича, первейший из них – личностный аспект становления и развития, обеспеченный семьей, преподавателями реального училища и профессорами Харьковского университета. Вторым стал этно- и религиопсихологический аспект – рождение ребенка в православной среде, обеспечившей ему воспитание и формирование системы ценностей в украиноязычной среде. Третий аспект –

общественное служение Полтаве и Полтавщине в контексте создания природоохранных территорий. Четвертый касался его фактической аполитичности. Наконец, пятый очертил самое существенное – его творческую научную работу.

Ключевые слова: *просопография, социальный портрет, Николай Гавриленко, многоаспектность становления, развитие личности, наука.*

Постановка проблеми. Порівняльний аналіз публікацій у наукових виданнях з історичної тематики дає підстави стверджувати, що в новітній історії України намітився процес переходу від дослідження подієвої історії до вивчення ролі окремих персоналій, які залишили помітний слід у просторі нового знання. Фактично спостережено його антропічність, тим самим почався достатньо цілеспрямований процес повернення в національну історію України забутих (викреслених) імен її кращих синів і дочок. Крім того, антропічність акцентує увагу на діяльності конкретного вченого, винахідника чи першовідкривача, коли його науковий результат стає історичною подією чи явищем, котре безпосередньо або опосередковано впливає на цілісний історичний процес. Науковий результат може бути такого рівня, що впливає на напрям чи напрями історичного розвитку як процесу. Водночас, факт наукового відкриття чи винаходу сприймається результатом (продуктом) розумової діяльності конкретної людини – вченого, відповідно, нове знання стає основою для подальшого розвитку соціокультурного простору в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій про діяльність вченого дозволив стверджувати, що їх можна умовно розділити на три частини: 1) описують життєвий шлях вченого та громадянина (Кигим С.Л. (2004), Самородов В.М., Кигим С.Л. (2009), (Ротач П.П. (1992, 2004, 2010): 2) опубліковані до ювілеїв та пам'ятних дат у житті вченого (Іваненко І.Д. (1971), Решетник Є.Г. (1971), Мельничук В. (1990), Кигим С.Л. (2004); стосувалися професійної діяльності, зокрема, регіональних досліджень птахів (Атемасова Т.А. (1999), Кривицький І.О. (1999), Дев'ятко Т.Н. (2009). У цілому виявилось, що переважна частина публікацій дещо хронологічно віддалена стосовно сьогодення.

Мета статті та її завдання стосуються формування просопографічного портрета природознавця через найбільш характерні аспекти його біографії. Потрібно наголосити, що теоретичні основи просопографії знайдено у відомого українського історика Ярослава Дашкевича (2011), який обґрунтував нові тенденції в окремих напрямках історичної науки. Серед них своє місце займає просопографія як вищий ступінь біографістики. Вчений виокремив «...п'ять блоків питань...актуальних для української біографістики та просопографії, що мають, безумовно, свою національну – викликану дуже важкими умовами життя народу протягом багатьох століть – специфіку: 1) особистісні проблеми; 2) етно-і релігіопсихологічні; 3) громадські; 4) політичні; 5) творчі» [1, с. 240–241]. Саме завдяки зауваженому вище й буде формуватися уявлення про просопографічний портрет Миколи Гавриленка.

Виклад основного матеріалу. З великою долею ймовірністю твердження Я. Дашкевича варто перенести на наукову діяльність, педагогічне та громадянське служіння Миколи Івановича Гавриленка (1889–1971), видатного українського дослідника, орнітолога, зоогеографа, природознавця та природоохоронця, продовжують залишатися актуальними й знаходитися в полі досліджень історії української природознавчої науки, зокрема, розділу, котрий стосується зоології в цілому та найбільше орнітології в її яскраво вираженому регіональному аспекті [2].

Діяльнісне поле інтересів завдяки науково-дослідницькій роботі вченого добре відоме науковій спільноті, воно окреслено його малою батьківщиною – Полтавою та найбільше Полтавською областю в її межах до 1954 р., коли з політичної волі московських можновладців вирішено утворити Черкаську область у контексті підготовки «святкування» 300-річчя возз'єднання України з Росією... Природа Полтави та Полтавщини, вивчення її живого світу назавжди сформувалося та зосталося життєвою домінантою у діяльності Миколи Гавриленка, його альфою й омегою!

Народився майбутній вчений на одній з окраїнних вулиць Полтави, котра полого спускалася до невеличкої річечки, правої притоки р. Ворскли, вона мала

серед полтавців доволі поетичну назву – Тарапунька¹. Батьківський будинок Миколи Гавриленка зберігся до цих пір, він знаходиться на вул. Овражній, 26. (правда, має інших господарів, оскільки син Олег Гавриленко слідом за батьками відійшов за межу (†1976). Можна з повною відповідальністю стверджувати, що природа околиць м. Полтави справила первинний, але вже достатньо сильний вплив на формування майбутніх життєвих пріоритетів вченого.

День святого Миколи Чудотворця (єпископа з м. Мира в Лікії, тому – Мирлікійського) припадав на 22 травня, а з'явився хлопчик на світ Божий 18 травня 1889 р. в родині Івана й Євпісенії Гавриленків. Цілком реально, що порівняно близьке за часом значиме церковне свято вплинуло на вибір імені для дитини. Родина була віруючою, українською за духом, способом повсякденного життя і сприйняття тодішнього побуту та усталених традицій міського життя.

Спочатку родина мешкала по вул. Монастирській, де власне й народився маленький хлопчик, наречений ім'ям – Микола. З часом родина змогла придбати цегляний будинок у німців-колоністів на вул. Овражній, що був обсаджений липами. Слід наголосити, що саме тут пройшли його найкращі дитячі роки, атмосфера дому сприяла розвитку природознавчих задатків, водночас, саме тут тривав і закінчився життєвий шлях вченого і громадянина.

Родина Миколи Гавриленка була невеликою, батько, мати та він. За тогочасними уявленнями, мати була домогосподаркою, доброю, турботливою, задавала тональність миру та гармонії сімейного життя. З часом родина забрала до себе маму Євпісенії. Турбот збільшилося, але й додалося миру та душевного спокою в душі доньки – мама не покинута, забезпечено її старість та коло спілкування. Поряд з бабусею підростав онук. Батько малого Миколи був знаним у Полтаві майстром-червонодеревцем. Мав фахові навички реставратора дерев'яних виробів, досконало володів вміннями різьблення по дереву.

Дослідники життя родини наводять один з найбільш виразних випадків, коли Іванові Гавриленку прийшлося довести в конкретному випадку свій

---

¹ Назва річки стала творчим сценічним псевдонімом Юрія Трохимовича Тимошенка (1919–1986), народного артиста Української РСР (1960). Він народився у с. Каленики, тепер Решетилівського р-ну Полтавської області, добре знав Полтавщину, очевидно, з цих міркувань й узяв такий псевдонім.

високий професійний рівень. Подія трапилася уже в 1919 р., коли батька покликали здійснити відновлювальні столярні роботи в будинку-пам'ятці архітектури, пошкодженого у роки громадянської війни (архітектор П.Ф. Альошин, 1912). Мова йшла про реставрацію східців, вікон, дверей з матеріалу – карельської берези. Батько Миколи Гавриленка, за його особистими спогадами, своїми руками робив «...кожну найменшу річ» [2, с. 94].

Окрім того, Микола Гавриленко «...згадував, що його батько був людиною грамотною, часто у вихідні та свята у їх родині збиралися гості, яким він читав твори Т.Г. Шевченка, І.П. Котляревського, Г. Сенкевича, Марка Вовчка [2, с. 10].

Дослідник життя вченого Петро Ротач зауважив окремі моменти пам'яті Миколи Гавриленка про батька та його зібрання книг: «Деякі з батькових книжок Микола Іванович зберігав протягом всього життя і показував своїм друзям» [2, с. 10]. Це твердження, на наш погляд, підкреслювало сформовану систему особисто значимих цінностей, над виробленням котрої відомий вчений продовжував трудитися та зберігати впродовж всього життя, виокремлюючи пріоритет духовного. Не рекламував свого найпотаємнішого щодо книг від батька, але у найвідповідальніші періоди життя знаходив у них ідейну опору.

Доречно наголосити, що уже в зрілому віці залишив оригінальні й унікальні за змістом нотатки про окремі паростки пробудження національної свідомості у тому прошарку полтавських міщан, у котрому існувала та спілкувалася його родина (назвав їх «Mea vita», віддаючи данину знанню латини).

Коли підійшов час і постало питання про навчання, матеріальні статки та соціальний стан родини сприяли початку навчання хлопця в Олександрівському реальному училищі. Саме у цей час тривав процес остаточного формування майбутніх життєвих пріоритетів. Найперше тут відчувався вплив батька та знання ним світу живої природи (завдяки його захопленню полюванням). Перші походи з батьком, розповіді про рослини та звички тварин все більше посилювали вроджений інтерес хлопця, водночас, Микола почав навчатися і познайомився з відомостями курсу природознавства. Під час походів й екскурсій на частину запитань учня-реаліста батько вже не мав змоги відповісти. Такого

порядку походи та екскурсії розпочали формувати підвищений інтерес до хребетних тварин, виробляли спостережливість, начала аналізу, більше того, формували потребу самостійно знаходити відповіді на питання, що виникали.

Уже учнем середніх класів у колі його знайомих відзначено появу викладача природничої історії згаданого реального училища В.О. Гроздова²; натураліста, викладача географії Полтавського кадетського корпусу, члена-кореспондента Харківського Товариства дослідників природи В.О. Шевельова³ та викладача співу з того ж Полтавського кадетського корпусу, одночасно й духовної семінарії І.М. Різенка. Саме вони відкрили для юнака світ книг з природознавства, забезпечили доступ до бібліотек Полтавського Олександрівського реального училища та Полтавського кадетського корпусу. Навіть сьогодні важко уявити ступінь і значимість впливу на уяву провінційного учня-реаліста змісту перекладених російською видань німецького вченого та мандрівника О.А. Брема (1829–1888) [4]. Знайомство з текстом оригінальної праці, водночас, і практичного посібника «Птахи Європи» було наскільки важливим, що відійшли на другий план перекладені праці А.О. Брема [5]. Завершила цей період монументальна монографія «Практична орнітологія з атласом європейських птахів» (1901), яка була сприйнята результатом клопіткої та тривалої праці видатних російських зоологів, орнітологів А.О. Силантьєва (1868–1918) та М.О. Холодковського (1858–1921) [6]. На нашу думку, знайомство лише з названими вище виданнями визначально вплинуло на формування майбутнього кола наукових інтересів – всебічне вивчення життя птахів – найпоширенішого класу серед хребетних тварин. Вже для юнака, майбутнього випускника реального училища, батько придбав дрібнокаліберну рушницю, чим зі свого боку сприяв посиленню інтересу до вивчення птахів, зокрема, шляхом їх здобування для спеціального вивчення (можливо, й

---

². Гроздов В.О. – випускник Московського університету, учень видатного російського орнітолога та зоогеографа Мензбіра Михайла Олександровича (1855–1935), також вихованця Московського університету та одного з найяскравіших представників Московської наукової орнітологічної школи.

³. Шевельов Василь Олексійович (1847-?) – вчитель географії, член-кореспондент Харківського Товариства дослідників природи, орнітолог-фенолог.

формування колекції тушок) завдяки рекомендаціям згаданих вище А.О. Силантьєва та М.О. Холодковського.

Як викладач природничої історії, В.О. Гроздов залишив найбільш помітний слід у житті та науковому становленні учня реального училища Миколи Гавриленка. Якщо В.О. Шевельов першим навчив юнака виготовляти опудала птахів, то В.О. Гроздов, який був добре знайомим з професором Московського університету М.О. Мензбіром, вивів майбутнього вченого Миколу Гавриленка на якісно вищий рівень – забезпечив йому листовне знайомство та епістолярне спілкування з відомим вченим.

Для повного розуміння початку знайомства Миколи Гавриленка з видатним орнітологом М.О. Мензбіром варто зіслатися на спогади юнака, котрі вказують і на участь у знайомстві й В.О. Гроздова: «Тоді я отримав доступ до фундаментальної бібліотеки реального училища. На жаль, у цій бібліотеці було дуже мало книг із природознавства...», але цілеспрямований пошук привів до того, що знайшов: «... найцінніші для мене два томи Мензбіра «Птахи Росії». Птахи Росії дали мені основний напрямок щодо вивчення наших птахів, а найсуттєвіше – ці книги мали багато відомостей із біології та поширення птахів у Росії, а не загальних, як у Холодковського в його книзі «Птахи Європи». Читаючи Мензбіра, я зіставляв з моїми спостереженнями над птахами на Полтавщині, і помітив деякі пропуски або недогляди в «Птахах Росії». І далі: «Про ці неправдиві факти, зіставлені з особистими спостереженнями та недоглядами в «Птахах Росії», я повідомив Гроздова. Гроздов зажадав, щоб я послав ці відомості Мензбіру. Майже рік я не наважувався написати йому. Протягом того часу було зроблено ще нові спостереження, додані до колишніх. Нарешті, я відіслав розлогий опис моїх спостережень. Яким було моє здивування й радість, коли я отримав відповідь із проханням продовжувати підтримувати письмовий зв'язок. Разом із листом Мензбір надіслав у подарунок цінну й рідкісну свою книгу «Орнітологічна географія». Це було остаточним затвердженням мене в спеціальності орнітолога») [7].

Одружився Микола Гавриленко з Ганною Федорівною⁴ після закінчення університету та повернення до Полтави. Син Олег народився 29 квітня 1933 р⁵. «За спогадами сучасників, Ганна Федорівна була статною, білолицьою, кароокою жінкою з приємним голосом. Вона розмовляла красивою літературною мовою. Ганна Федорівна закінчила класичну гімназію, багато читала, грала на бандурі, захоплювалася філателією» [2, с. 52].

Якою сприйнята на схилі років Ганна Федорівна? Відомості про це знайдено у спогадах В.М. Грубанта, який упродовж 1946–1989 рр. очолював Музей природознавства Харківського державного університету ім. М. Горького (копія його спогадів щодо орнітологічної колекції, зібраної Миколою Гавриленком, знаходиться у фондах Полтавського краєзнавчого музею). Враження, датоване 1965 р.: «познайомився з Марією Федорівною⁶, котра явно в сім'ї була прямою, і хоч Микола Іванович і намагався проявити характер, але з усього було видно, що це ніколи йому не вдавалося і раніше...» [2, с. 38]. Були наявними іще кілька замальовок В.М. Грубанта з особи дружини Миколи Гавриленка, але вони стосувалися періоду перемовин офіційних осіб Харківського університету щодо придбання для Музею природи ХНУ ім. В.Н. Каразіна унікальної орнітологічної колекції, зібраної полтавським вченим практично впродовж усього свідомого життя, починаючи з часу навчання в реальному училищі.

Громадські аспекти служіння громаді Полтавщини стосувалися в узагальненому вигляді організації заповідної справи (створення заповідників регіонального рівня) у контексті збереження незайманого природного середовища та організації «правильного» полювання на основі існування відтворювальних територій (резерватів).

Серед перших – заповідник Академічний степ (Карлівська цілина) – один з перших всеукраїнського рівня. Як науково-дослідницька установа, заповідник

---

⁴. Гавриленко Ганна Федорівна (22 жовтня 1901 р. – †03 травня 1971 р.), похована на Новоміському цвинтарі м. Полтави.

⁵. Гавриленко Олег Миколайович (29 квітня 1933 р. – †14 травня 1976 р.), син. Помер від саркоми.

⁶. Грубантом В.М. допущено неточність у відтворення імені дружини Миколи Гавриленка.

підпорядковувався ВУАН та знаходився у Полтавській області, поблизу м. Карлівка. Спочатку мав статус заповідника місцевого значення, потім республіканського, потім знову місцевого значення. Площа заповідника 154 га. Фактично закритий як заповідник у 1934 р., після 40-х розораний повністю.

Наступним громадським служінням суспільству та науці вбачалося заповідання Парасоцького лісу⁷. Потрібно відзначити, що це унікальне природне утворення, котре знаходиться на площі в 145 га. В його видовому різноманітті переважають дуб звичайний, липа серцелиста, граб звичайний, клен гостролистий, ясен звичайний, дерева утворюють змішані утворення різного складу. Головна особливість – дерева віком 90–110, деякі, за даними дендрологів – до 200 років. Полтавський краєзнавчий музей у своєму архівному фонді має «Звіт про обстеження урочище «Парасоцьке» протягом чотирьох днів в 28–31 травня 1941 року (включно)» [7]. Згаданий вище архівний фонд володіє також унікальним документом «Анкетні відомості про дубово-грабовий заповідник Парасоцьке» [8]. Він сприйнятий не стільки вичерпним джерелом з історії створення заповідника, скільки є виявом рівня освітньої підготовки Миколи Гавриленка, отриманої в університеті, водночас – різносторонності його знань з ботаніки, зоології, геології, географії фізичної, ґрунтознавства, картографії, нарешті – історії різноаспектного вивчення території заповідника.

Не менш цікавою, на думку Миколи Гавриленка, сприйнята й Лип'янка (Лип'янківський цілинний степ)⁸. У рукописі щодо неї знайдено запис, котрий додає до портрету вченого й грань мислення державного рівня: «VI. Студіювання рослин важливих для технічної промисловості. Наприклад, кермек – чинбарство, вайда – барвники, молочай – гума. VII. Студіювання поживних рослин – катран, крокус-шафран» [2, с. 94].

Не менш важливим для розуміння громадянської барви у портреті Миколи Гавриленка вбачається його листування з питань природоохоронної роботи. Музейний архів володіє рукописами листів щодо цих питань: до начальника

---

⁷ Парасоцький ліс – ботанічний заповідник загальнодержавного значення в Україні (2012).

⁸ Лип'янка (нині – Академія) – комплексна пам'ятка природи місцевого значення. Розташована в околицях с. Лип'янка Карлівського р-ну Полтавської обл. (рішення Полтавської обласної ради).

Управління Музеїв т. Д. Косарик (14.06.44р.); до Управління Заповідників України т. Мартинюкові (11.09.1944 р.); до Карлівського районного виконавчого комітету (після 16.12.1944р.); до Диканського лісництва (після 16.12.1944р.); до Управління по заповідниках при Раді Народних Комісарів УРСР (тільки 1945р.); в Управление по Заповедникам УССР (початок 1945р.); в Управление по Заповедникам и Зоопаркам СНК УССР (після 18.04.1945р.); до Виконавчого Комітету Полтавської Обласної Ради Депутатів Трудящих, Держмисл. Інспекторові (29.05.1945р.); до Диканського лісничого т. Вахніна [2, с. 97–109]. Вбачається можливим наголосити, що ініціатором написання листів переважно виступав Микола Гавриленко, оскільки у багатьох з них є підпис керівника наукової частини музею (саме таку посаду вчений займав на той час).

Аналіз різноманітних форм громадського служіння громаді Полтавщини та відстоювання її законних інтересів мати збережені в їх первозданності природні території, листування з різними державними структурами із зазначеного питання дозволила додати кілька рис до портрета Миколи Гавриленка. Серед них впевненість у правоті дій у зв'язку з розумінням і значенням заповідних територій, у праві вченого звертатися до органів за дотриманням декларованих ними зобов'язань перед народом щодо охорони природи, нарешті – збереження довкілля для майбутніх поколінь.

Політичні аспекти тогочасного *modus'у vivendi* Миколи Гавриленка визначалися заняттями наукової діяльністю, котра базувалася на українському ґрунті, стосувалася вивчення української природи в її минулому та сучасному, а в цілому носила характер українності. Звичайно, навчання у російськомовному Харкові не сприяло можливостям пристати до якихось українофільських гуртків чи груп, однак генетично сформоване полтавським середовищем у ранньому періоді українське залишалося в ньому внутрішнім енергетичним ядром. Воно генерувало не стільки і не скільки українське вербальне, характерне для багатьох студентів того періоду, воно формувало українське діяльне. Найперше воно виявилось в поверненні до рідної Полтави після закінчення навчання в 1916 р. Однак, події жовтневого більшовицького перевороту та в наступному

громадянської війни не схилили симпатій молодого зоогеографа-орнітолога (саме так визначав диплом його природознавчу спеціальність) до якоїсь з політичних партій чи молодіжних організацій. Уже в листопаді того ж 1916 р. приходить працювати до Полтавського природничо-історичного музею (1891) на посаду помічника завідувача. Молодий фахівець, досконало вивчив поведінку птахів, крім того, мав абсолютний слух, тому часто дразнив колег точним наслідуванням співу різних птахів, за що отримав від них прізвисько «Деркач».

Полтавський природничо-історичний музей (у наступному часі назва зазнавала змін) за напрямами діяльності та змістом роботи залишався українським, найбільше, і це очевидно, за складом працівників. У ньому від початку 1920-х років працювали Михайло Рудинський⁹, Іван Зарецький¹⁰, Вадим Щербаківський¹¹, Костянтин Мощенко¹², Олександр Тахтаї¹³, крім того, Валентин Ніколаєв¹⁴, Яків Риженко¹⁵, Никанор Онацький¹⁶. Життєвий, знаннєвий, нарешті інтелектуальний досвід світосприймання та світобачення названих діячів безумовно впливав на науково-інтелектуальне становлення, більше того, зерна знання від них падали у підготовлений ґрунт розуму та душі Миколи Гавриленка. Водночас, концентрування різними обставинами в музеї отакої інтелектуальної потуги, котра займалася вивченням української (sic!) історії, археології та етнографії не могла не цікавити представників ДПУ. «Вже у 20-ті роки на музей дивилися як на «шовіністичну установу», і більшість його працівників, у тому числі і М.І. Гавриленко, були під наглядом ДПУ» [2, с. 16]. За результатами роботи «...у березні 1924 р. за завданням Полтавського губвиконкому Полтавське ДПУ підготувало «Список співробітників

---

⁹. Рудинський Михайло Якович (1887-1958), відомий український археолог, музеєзнавець і педагог.

¹⁰. Зарецький Іван Антонович (1857-1936), археолог, етнограф, громадський діяч. Родом з Полтавщини.

¹¹. Щербаківський Вадим (1876-1957), український історик, археолог, етнограф, мистецтвознавець.

¹². Мощенко Костянтин (Кость) Васильович (1876-1963), український громадський діяч, музейник, етнограф, художник, архітектор, краєзнавець.

¹³. Тахтаї Олександр Кузьмич (1890-1963), археолог, музейник і краєзнавець. Дослідник первісної скіфо-сарматської, античної й середньовічної археології, античної епіграфіки і нумізматики. Родом з Полтавщини.

¹⁴. Ніколаєв Валентин Федорович (1889-1973), ботанік, природознавець, діяч природоохоронного руху; музейник. викладач вищих навчальних закладів. Кандидат біологічних наук (1936).

¹⁵. Риженко Яків Омелянович (1892-1974), український мистецтвознавець, музейник, історик. Кандидат історичних наук (1929). Родом з Полтавщини. Репресований.

¹⁶. Онацький Никанор Харитонович (1874-1937), український живописець, поет, педагог, мистецтвознавець, громадський діяч. Родом з Полтавщини. Репресований.

Пролетарського музею, їх характеристики і політфізіономії» [2, с. 16]. У ньому «знайшлося» місце й для Миколи Гавриленка: «... відчайдушний шовініст, українець, який відкритої агітації не проводить» [2, с.16].

Така підозрілість, на превеликий жаль, мала своє завершення. 31 грудня 1935 р. Микола Гавриленко був безпідставно заарештований. Під тиском фізичним і психологічним (погрози щодо членів родини) оговорив себе та за цілеспрямованими маніпуляціями співробітників НКВС та військової прокуратури був засуджений на п'ять років позбавлення волі за ст.ст. 54-8,52-12. До честі його учениці, к. б. н., доцента Стасілюнас О.А., саме вона ініціювала процес відновлення чесного імені відомого вченого, який завершився у травні 1989 р. офіційною реабілітацією Миколи Гавриленка за відсутністю складу злочину...

Наукова та дослідницька діяльність у житті Миколи Гавриленка сприйнята нами явищем визначальним, саме їй було підпорядковане все його свідоме життя вченого-природознавця. Як засвідчили видання наукових Товариств, що були офіційно зареєстровані та діяли у Харкові, перша наукова публікація Миколи Гавриленка вийшла у світ 1912 р. у Бюлетені Харківського товариства любителів природи (кер. ботанік В.І. Талієв)¹⁷ і стосувалася ще доуніверситетських спостережень за птахами Полтавщини [6]. Тут потрібно зробити відступ і повідомити, коли в 1912 р. Микола вступив на навчання до Харківського університету на природниче відділення фізико-математичного факультету, його вчителями та наставниками стали вчені: зоолог О.М. Нікольський¹⁸, орнітолог П.П. Сушкін¹⁹, А.М. Краснов²⁰ й інші професори згаданого ВНЗ. За період навчання в університеті Микола Гавриленко завдяки зібраним матеріалам орнітологічного характеру та проведенням польовими спостереженнями над

---

¹⁷ Талієв Валерій Іванович (1872–1932), ботанік, фітогеограф, вивчав біологію і морфологію рослин. Ерзян.

¹⁸ Нікольський Олександр Михайлович (1858–1942), зоолог, мандрівник, праці з герпетології, іхтіології, теорії еволюції, професор ХУ з 1903 р. Перший академік-зоолог Української Академії Наук (УАН) з 03.1919 р.

¹⁹ Сушкін Петро Петрович (1868–1928), орнітолог, морфолог, зоогеограф, мандрівник, професор ХУ з 1909 р. заступник голови Харківського Товариства любителів природи.

²⁰ Краснов Андрій Миколайович (1862–1914/15), ботанік, географ, фізико-географ, геоботанік, ґрунтознавець. Засновник Батумського ботанічного саду (1916).

птахами у літній період опублікував ще сім матеріалів. Аналіз публікацій дозволив виявити, що орнітолог-початківець з фауніста почав трансформуватися в систематика, дослідника окремих видів, наприклад, луня очеретяного. Склалося враження, що цьому найперше сприяли лекції професорів О.М. Нікольського та П.П. Сушкіна, а також цілеспрямована робота над самовдосконаленням.

У цілому Микола Гавриленко підготував та опублікував понад 70 результатів наукових досліджень, переважно вони стосувалися птахів. Серед них кілька монографій: «Птахи Полтавщини», 1929, 133 с.; «Позвоночные животные и урбанизация их в условиях города Полтавы», 1970, 138.

Однак, загальне визнання серед зоологів і, зокрема, орнітологів, Микола Гавриленко отримав завдяки унікальній орнітологічній колекції, котрі збирав упродовж усього свого життя. За відомостями Т.М. Дев'ятко (працівниці Музею природи ХНУ ім. В.Н. Каразіна), за результатами тривалих перемовин керівництва університету з Миколою Гавриленком і його родиною, було придбано колекцію «... понад 5 тис. прекрасно препарованих тушок птахів... особлива цінність цієї колекції в тому, що матеріал зібраний серійно (орел-карлик – 40 екз., степовий лунь – 30 екз., сірий сорокопуд – 91 екз., синьошийка – 270 екз., сорока – 95 екз.). Більша частина колекції була зібрана на території Полтавської та суміжних областей, утім, є збори з інших областей України (Закарпатської, Запорізької, Херсонської, Волині), а також Азербайджану, Вірменії, Грузії, Туркменії, Казахстану, Таджикистану, Узбекистану, Росії (Карелії, Тюменської, Архангельської, Мурманської та ін. областей) і навіть з далекого зарубіжжя – одноколірний шпак з Марокко» [2, с. 55].

Висновки. Досвід створення просопографічного портрета відомого природознавця та природодослідника Миколи Гавриленка, ґрунтований на теоретичній основі, запропонованій Ярославом Дашкевичем, зробив можливим виразніше сприйняти особисті, особистісні та науково-дослідницькі напрями громадянського служіння вченого українському народові. Його етно- та релігіопсихологічні якості сприйняті міцним підґрунтям особистого становлення

та розвитку, а навколишнє оточення сприяло формування його інтелектуально-духовної цілісності. Водночас, продовжує залишатися недослідженою мотиваційна складова його колекційної діяльності в контексті соціопсихологічного становлення особистості вченого в умовах радянсько-комуністичної ідеології, ставлення до реалій фактичного та декларованого ставлення до природи та живого в ній.

Список використаних джерел та літератури

1. Дашкевич Я. Майстерня історика : Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / уряд. А. Гречило, М. Капраль, А. Фелонюк ; Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2011. 792 с.
2. Природознавець Микола Гавриленко : епоха та пам'ять / уклад. В.М. Самородов, С.Л. Кигим ; наук. ред. М. В. Гриньова. Полтава, 2009. 203 с., 70 іл.
3. Щербаківський В. : 1876–1957–2007. Спецвипуск. Пам'ятки України : історія та культура. 2007. № 4. С. 22–29.
4. Брем А. Э. Жизнь животных / под ред. Н. М. Книповича. В 13 т. Санкт-Петербург : Деятель, 1911–1915. Т. 4–10.
5. Мензбир М. А. Птицы России. 1893–1895. Москва : тип. Тов. И. Н. Кушнеров и К°. Т. 1. 862 с., 253 рис. Т. 2. 1120с., 284 рис.
6. Холодковский Н. А., Силантьев А. А. Птицы Европы. Практическая орнитология с атласом европейских птиц. Санкт-Петербург : изд-во А. Ф. Девриера, 1901. 919 с.
7. Гавриленко М. І. Заметки о некоторых птицах Полтавской губернии. Бюллетени Харьковського об-ва любителів природи. 1912. № 3. С. 22–26.
8. Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею (далі – НА ПКМ). Спр. П.01-2. Арк. 14–14 зв.
9. НА ПКМ. Спр. П.01-23. Арк. 15–15 зв.

References

1. Dashkevych, Ya. ; Hrechylo, A., Kapral, M. and Feloniuk, A. comps. (2011). *Maisternia istoryka : Dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny* [Workshop of the historian : Chronology and special historical disciplines] / Lvivske viddilennia IUAD im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. Lviv : Literaturna ahentsiia «Piramida», 792. [in Ukrainian].
2. Samorodov, V. M. and Kyhym, S. L. (2009). *Pryrodoznaveets Mykolo Havrylenko : epokha ta pamiat* [Natural scientist Nikolai Gavrilenko : an era and memory]. Poltava, 203. [in Ukrainian].
3. Shcherbakivskiy, V. : 1876–1957 (2007). *Spetsvypusk. Pamiatky Ukrainy : istoriia ta kultura*. 4, 22–29. [in Ukrainian].

4. Brem, A. E. ; Knipovicha, N. M. ed. (1911–1915). *Zhizn zhivotnyih* [Life of animals]. In 13 vol. Sankt–Peterburg : Deyatel, 4–10. [in Russian].

5. Menzbir, M. A. (1893–1895) *Ptitsyi Rossii* [Birds of Russian]. Moskow : tip. Tov. I. N. Kushnerov i K, 1. 862 ; 2. 1120. [in Russian].

6. Holodkovskiy, N. A. and Silantev, A. A. (1901). *Ptitsyi Evropyi. Prakticheskaya ornitologiya s atlasom evropeyskih ptits* [Birds of Europe. Practical ornithology with an atlas of European birds]. Sankt-Peterburg : izd-vo A. F. Devriera, 919. [in Russian].

7. Gavrilenko, M. I. (1912). *Zametki o nekotoryih ptitsah Poltavskoy gubernii*. [Notes about some birds of the Poltava province]. *Byulleteni Harkovskogo Ob-va Lyubiteley prirody* [Bulletins of the Kharkov Society of Nature Lovers]. 3, 22–26. [in Russian].

8. *Naukovyi arkhiv Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu* (dali – NA PKM) [Scientific archive of the Poltava Museum of Local Lore], spr. P.01-2, ark. 14–14 zv. [in Ukrainian].

9. *NA PKM*, spr. p.01-23, ark. 15–15 zv. [in Ukrainian].

Рецензент:

Кланчук С.М., д.і.н., проф.

Надійшла до редакції 10.12.2018 р.